

materiaal). Rebiger en Schäfer presenteren hier een synoptische editie in acht kolommen van de oudste en betrouwbaarste manuscripten, die onderling dikwijls zeer sterk afwijken; ook alle Genizah-fragmenten worden hier, zelfs compleet in facsimile, gepresenteerd. De varianten in de andere manuscripten worden in een kritisch apparaat vermeld (deel 1 is in groot formaat). Alle handschriften worden uitvoerig beschreven en geëvalueerd.

Ook bevat dit deel de tekst van *SHR II*, een hier voor het eerst uitgegeven astro-magische tekst. Deze beschrijft rituelen voor het verkrijgen van betrouwbare voorspellende dromen en geeft lange lijsten met de namen van de engelen die de magiër voor zijn doeleinde in dienst kan nemen. Bovendien vindt men hier een zeer welkome, voorlopige editie van de tekst van het *Liber Razielis*, een middeleeuwse Latijnse vertaling van *SHR* die voor het eerst (en laatst) werd uitgegeven in Amsterdam in 1701.

In deel 2 vindt men een lange inleiding met bespreking van o.a. de datering en lokalisering van de tekst (Egypte of Palestina), zijn *Wirkungsgeschichte* in de middeleeuwse joodse en christelijke literatuur, de verhouding tussen *SHR I* en *SHR II*. Daarna volgt een vertaling van beide traktaten, gebaseerd op het meest complete manuscript, met de varianten in het uitgebreide notenapparaat, gevolgd door een beknopt maar voortreffelijk commentaar waarin de elementen van de tekst in hun cultuurhistorische context worden geplaatst en uitgelegd.

Dit is een zeer belangrijke aanwinst voor het toenemend aantal geïnteresseerden in de geschiedenis van de joodse magie en mystiek (zie G. Bohak, *Ancient Jewish Magic: A History*, 2008). Het betreft een onthullende tekst, niet alleen door zijn uitgesproken magisch-angelologisch karakter (inclusief 'zwarte magie') maar ook door zijn syncretisme, waarvan het frappantste voorbeeld wel het met Hebreeuwse letters geschreven Griekse gebed tot de zonnegod Helios (!) is.

Deze uitgave zal zeer zeker een grote stimulans vormen voor verder onderzoek naar dit bijzondere hoofdstuk in de joodse mentaliteitsgeschiedenis. Zo zou de rol van de Bijbel in dit materiaal nader onderzocht moeten worden. Het werk heeft een hoog niveau, de editores zijn zeer nauwgezet te werk gegaan, en daarom vergeeft men het hun graag als zij ten onrechte opmerken dat de vele *nomina barbara* die eindigen op –om erop zouden duiden dat het oorspronkelijk Griekse leenwoorden waren (p. 258). Dat is onjuist, want in het Grieks eindigen woorden juist nooit op een –m. Elke bibliotheek op het terrein van de godsdienstwetenschap en judaïstiek moet deze beide delen aanschaffen.

P.W. van der Horst, Zeist

Übersetzung des Talmud Yerushalmi. Ketubbot: Eheverträge. Übersetzt von Matthias Morgenstern (Übersetzung des Talmud Yerushalmi, Band III/3), Tübingen, Mohr Siebeck, 2009; xxxiv + 505 pp., €139,-

Het Misjna traktaat *Ketubbot*, 'huwelijkscontracten', bespreekt zakelijke en juridische problemen rond het huwelijk. Hoe worden rechten en plichten van man en vrouw vastgelegd? Waarop heeft een vrouw recht in geval van scheiding? Wat te doen bij overspel? Wat als een jongeman spijt heeft over zijn huwelijk? Waarop heeft een

vrouw recht wanneer haar man het land verlaat en lange tijd afwezig is, of (waarschijnlijk) gestorven? Waarop hebben kinderen recht?

De Jeruzalemse Talmoed bevat discussies over, en uitweidingen naar aanleiding van de Misjna. Daaronder ook legendarisch materiaal, bijvoorbeeld over de dood van R. Jehuda Hanasi, de auteur van de Misjna. Interessant is de discussie in hoofdstuk 13 over de mogelijkheid voor een man om zijn vrouw en kinderen (en slaven) te dwingen naar het Land Israel te gaan en daar te wonen. Andersom, van Israel naar de diaspora, kan niet onder dwang. Hierin uit zich een conceptuele samenhang tussen huwelijk van man en vrouw en de theologische huwelijksrelatie van het volk Israel en het Land Israel. Deze passage is van grote betekenis in het moderne religieuze zionisme.

De Jeruzalemse Talmoed is minder invloedrijk dan de Babylonische, maar historisch relevanter voor het Palestijnse Jodendom. De *soegjot* (Talmoedische discussies) zijn compacter en technisch complexer dan die in de Babylonische Talmoed, minder gepolijst en daardoor historisch authentieker. De Duitse vertaling van de Jeruzalemse Talmoed, met deze uitgave bijna voltooid, is een van de belangrijkste vruchten van de naoorlogse Duitse Judaïstiek. Onderhavige editie biedt een integrale vertaling en verwijst naar parallelplaatsen in andere traktaten en in de Babylonische Talmoed. De vertaling volgt manuscript Leiden, noemt de parallel in de Krotoschin editie en biedt in voetnoten afwijkende lezingen. Vertalingen van de Jeruzalemse Talmoed in het Frans en Engels zijn hier eveneens verwerkt.

In verklarende voetnoten biedt de auteur traditionele middeleeuwse commentaren, naast contextuele informatie, ontleend aan secundaire literatuur over vrouwenkwesties. Indices, literatuurlijsten en een inleiding completeren deze uitstekend verzorgde uitgave, onmisbaar voor de studie van, en onderzoek naar gender in het Rabbijnse Jodendom.

Eric Ottenheijm, Utrecht

KERKGESCHIEDENIS

Joëlle Rollo-Koster & Thomas M. Izbicki (eds), *A Companion to the Great Western Schism (1378-1417)* [Brill's Companions to the Christian Tradition 17], Leiden, Brill, 2009; vii + 467 pp., € 152,-

Eeuwenlang werd de historiografie van het Groot Westers Schisma (1378-1417) beheerst door de vraag naar de legitieme opvolger van paus Gregorius XI. Deze had in Avignon gezeteld, maar enkele maanden voor zijn overlijden was hij teruggekeerd naar Rome. Geheel volgens de geldende regels verhieven de in Rome aanwezige zestien kardinalen – elf Fransen, vier Italianen en een Spanjaard – op 8 april 1378 de Italiaan Bartolomeo Prignano, aartsbisschop van Bari, tot paus Urbanus VI.

In het eerste hoofdstuk ('*Civil violence and the initiation of the Schism*') doet Joëlle Rollo-Koster (hoogleraar Geschiedenis aan de University of Rhode Island) gedetailleerd verslag van het ontstaan van het schisma. Ze zoekt vooral een antwoord op de vraag welke rol het geweld en de dreiging door het Romeinse volk (dat een Romeinse of althans Italiaanse paus eiste) heeft gespeeld in de keuze voor de, inderdaad, *Italiaanse* Bartolomeo Prignano. Haar reconstructie en daarop gebaseerde conclusie zijn overtuigend: nergens blijkt uit dat men gedwongen werd of zich vanwege de